

ДЕМУЗ

Інна Олександрівна,

канд. іст. наук, викладач

кафедри історії та культури України

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди»

(м. Переяслав-Хмельницький)

ПЕТРО ЯНУАРОВИЧ СТЕБНИЦЬКИЙ: ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ (1862–1923)

У статті здійснено спробу систематизації біографічних даних відомого українського книговидавця, громадського та політичного діяча Петра Януаровича Стебницького; виділено головні напрями його професійної діяльності та вклад у національну сферу.

В статье осуществлена попытка систематизации биографических данных известного украинского книгоиздателя, общественного и политического деятеля Петра Януарьевича Стебницкого; выделены главные направления его профессиональной деятельности и вклад в национальную сферу.

In this article the attempt of systematization of biographical facts of famous Ukrainian book-publisher, social and political figure Petro Januarovich Stebnitsky has made; main directions of his professional activity and payment info the national sphere have been separated.

Постановка проблеми. Після проголошення незалежності України в науковій літературі поширення набула так звана історична персоналістика та розвиток жанру історичної біографії, коли дослідження ролі окремих діячів у суспільних трансформаціях отримали актуальність. Якщо у країнах Європи ще з другої половини ХХ ст. зародився такий напрям, як антропологічна історія (історична антропологія), що передбачала синтез історичної дійсності на рівні людської свідомості (суб'єктивна реальність), то у радянський період уся історична наука була підпорядкована марксистсько-ленінській ідеології, тому будь-який відхід від канонів розцінювався як «ревізія марксизму», а історики підпадали під графу «буржуазних націоналістів» і «ворогів народу». Українська національна історична думка була підпорядкована загальносоюзній історіографії.

Досліджуючи ролі окремих постатей у суспільно-політичних процесах, слід зазначити, що в радянський період такого поняття, як антропологічна історія, взагалі не існувало, оскільки окрема людина являлася лише маленьким «гвинтиком» потужної системи. Історики вивчали вплив революційної боротьби на розвиток суспільства, соціальну ієрархію класів тощо, а коли й розглядалася діяльність окремих постатей (наприклад, Лесі Українки, М.Коцюбинського), то оцінювався внесок зазначених діячів у еволюцію соціал-демократичного світогляду. Ні біографічні дані, ані тим більше громадські здобутки української свідомої інтелігенції початку ХХ ст., спрямовані на відстоювання національних пріоритетів, не вивчалися дослідниками Радянського Союзу. Емігрантські видання даного періоду також не могли суттєво заповнити таке упуцнення. До постатей, відданих забуттю, відносимо й особистість Петра Януаровича Стебницького – українця за походженням, який усе своє життя працював на користь української справи.

Аналіз останніх публікацій. Сучасні науковці зверталися до вивчення зазначеної особисті побіжно, в контексті аналізу загальної боротьби українців за свої права [19; 23]. Лише А. Болабольченка вважаємо першим дослідником офіційної біографії Петра Януаровича [16]. Тому актуальність обраної теми є незаперечною, а метою зазначеного дослідження стала систематизація розрізнених фактів і виявлення невідомих свідчень із біографії суспільно-політичного діяча та книговидавця.

На сьогоднішній день персоніфікований підхід до вивчення історії передбачає пошукову роботу й критичний аналіз усіх видів інформаційних джерел, які містять відомості про конкретну особистість. Тому до змісту даної статті залучені переважно спогади сучасників П. Стебницького (Д. Дорошенка, О. Лотоцького, Є. Чикаленка) [18; 21; 27] та деякі зразки епістолярної спадщини. Особливого аналізу потребують офіційні документи, які знаходяться в архівах м. Петербурга, а також джерела українських архівів, що містять дані про участь Петра Януаровича у діяльності українського уряду П. Скоропадського та в

тогочасному публіцистичному житті після повернення діяча до м. Києва у 1918 р.

Виклад основного матеріалу. Є. Х. Чикаленко, вважаючи П. Я. Стебницького одним із найвидатніших і найвідданіших українській справі діячів, описував його як маленького на зріст, із лисою головою, надзвичайно мовчазного [27, с. 35–36], а Д. Дорошенко доповнював портрет ще й вказівкою на замкненість, задумливість, «...і літературний псевдонім, під яким він найчастіше писав, був «П. Смуток» [18, с. 49]. Як згадував О. Лотоцький, «була це натура надзвичайно глибока» [21, с. 35], «ідея захоплювала його до глибини душі. ...Ясний, логічний, математичний ум... давав йому розважливість у найтрудніших обставинах. Дуже нервовий, він силою інтелекту і волі умів держати себе в рамках рівноваги внутрішньої та зовнішньої» [21, с. 35–36]. Окрім того, П. Я. Стебницький, за словами товариша й колеги, був натурою замкнутою, уникав розповідей про своє особисте життя, однак «під корою зовнішнього холоду... билося чутке серце, що... легко відгукалося на чуже лихо» [21, с. 37]. До друзів ставився із «хворобливою поблажливістю», «...зادля приятельства жертвував часом інтересами справи», був працелюбним, енергійним, розважливим і сумлінним: «коли вступав він у яку справу, то вже не лінувався таки заглибитися в неї та обняти всі її деталі» [21, с. 37–38].

П. Я. Стебницький народився 25 листопада 1862 р. у с. Гореничі Київського повіту, де його батько був священником. З 1872 по 1881 рр. навчався у І-й Київській гімназії, яку закінчив зі срібною медаллю [26, с. 258]. Вищу освіту П. Я. Стебницький отримав на фізико-математичному факультеті Університету Св. Володимира, де в 1888 р. отримав ступінь кандидата математичних наук. Того ж року переїхав до Петербурга в пошуках роботи, як згадував О. Лотоцький, «...ще не зовсім сформованим світоглядом національним...» [21, с. 36]. П. Я. Стебницький спочатку давав приватні лекції, а потім перейшов на державну службу.

З березня 1889 р. П. Я. Стебницький отримав посаду в Головному управлінні пошт і телеграфів. Під час служби студіював телеграфну техніку та

розміщував у «Почтово-телеграфном журнале» переклади з питань телеграфної справи з закордонної спеціальної преси, крім того, цікавився економічними питаннями та з 1893 р. почав працювати в редакції «Вестника финансов, промышленности и торговли».

У квітні 1894 р. Петро Януарович остаточно перейшов на службу до даної редакції, де став управителем канцелярії і тимчасово виконував обов'язки редактора. П. Я. Стебницький був у декількох службових відрядженнях у східних губерніях імперії з метою введення там монополії на виробництво та продаж горілчаних виробів і попечительств народної тверезості. У 1896 р. відбув до Нижнього Новгороду на торгово-промислову та художню виставку. П. Я. Стебницький готував статті й обробляв редакційний матеріал з економічних питань для «Вестника финансов, промышленности и торговли», «Торгово-промышленной газеты» та «Русского экономического обозрения», завідував відділами робітничого ринку, хлібної торгівлі, горілчаної реформи, студіював також і фінансові питання.

13 липня 1901 р. за підпис під протестом «Союза писателей» проти насилля над маніфестантами на Казанській площі 4 березня того ж року П. Я. Стебницький піддався допитам, обшуку та був звільнений із державної служби, проте фактично залишився при виконанні попередніх обов'язків приватного урядовця [21, с. 218]. Однак Є. Чикаленко, повідомляючи про те, що декілька професорів і громадських діячів, серед яких був і П. Я. Стебницький, подали Миколі II протест проти немилосердного биття поліцією студентів на вулицях м. Петербурга, відносячи дану подію до 1903 р. [27, с. 36]. Цар змушений на протесті написати «Нахаби!» та звелів усіх зазначених осіб вислати зі столиці (з того часу тих протестантів, сміючись, називали «лейбнахабами»). Проте міністр фінансів С. Ю. Вітте, високо оцінюючи діяльність Петра Януаровича, потурбувався про те, щоб його не висилали з Петербургу, а лише звільнили з державної служби.

З 1904 р. П. Я. Стебницького призначено керівником комерційного відділу «Торгово-телеграфного агенства», яке з часом було перейменовано в

петербурзьке та петроградське телеграфне агентство. Там він служив до 31 серпня 1917 р., коли за рекомендацією Української Центральної Ради став комісаром у справах України при Тимчасовому російському уряді. Після більшовицького перевороту 1917 р. П. Я. Стебницький склав із себе обов'язки комісара у зв'язку зі скасуванням даної посади Генеральним секретаріатом України. Такі стислі відомості вміщено в офіційній автобіографії діяча [8].

П. Я. Стебницький за час перебування у Петербурзі крім службових обов'язків, брав участь у громадських справах як член «Вільного економічного товариства», «Кассы взаимопомощи литераторов и учёных», «Союза писателей», «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования недостаточным уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях Санкт-Петербурга», «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг», «Українського політичного клубу», клубу «Громада» тощо.

Особливу роль у житті й діяльності П. Я. Стебницького відіграло «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг», створене 19 листопада 1898 р. за ініціативи письменника В. В. Лесевича та генерала М. Ф. Федоровського. Товариство мало допомагати «религиозно-нравственному развитию и экономическому благосостоянию малорусского народа» шляхом видання «одобренных цензурой дешёвых и доступных по языку и изложению книг» [24, с. 2]. П. Я. Стебницький у товаристві виконував обов'язки скарбника, секретаря (1902–1906 рр.) і голови (1909–1916 рр.).

П. Я. Стебницький переймався діяльністю Благодійного товариства, піклувався про позитивні результати видавничої справи та розповсюдження друкованої продукції, оскільки останнє завдання вимагало особливої уваги, належної організації продажу, реклами тощо. Книгарні товариства, за словами Петра Януаровича, недостатньо працювали в даному напрямку, вони віддавали видавцям лише склад і висилали книги тим, хто їх замовить, а цього було замало. «Про книжку треба подбати, надрукувати про неї публікації, декому послати дурно, в книгарні послати на зразок по примірнику, забезпечити в пресі добрі рецензії. Словом – все те, чого ми й самі добре робити не вмієм, а тільки знаємо,

що іменно так треба. Може колись наші книгарні потянуть на це діло ширше і реорганізують продаж на краще..., а поки що доводиться терпіти та по змозі допомагати їм од себе» [1].

З різкою критикою діяльності Благодійного товариства за 1906 р. виступив брат Сергія Єфремова Петро – педагог і публіцист. Петро Єфремов вказував на видавничу інертність, малорухливість і невисоку продуктивність, які стали особливо помітними на фоні загального піднесення визвольного руху в Російській імперії [20, с. 2–3]. Підлити «масла у вогонь» вдалося і Ю. Грибинюку, який причиною застійних явищ у роботі товариства назвав застарілість організаційних засад. Він узагалі пропонував розпустити дану організацію, а допущені помилки трактувати як застереження для майбутніх видавництв. Автор статті зазначав, що збори правління проходили нечасто, формально, всі питання на них вирішувалися поспішно, голосування за вибір праць для видання проводилося рідко, а вибиралися вони, як правило, за «кумівським характером». Саме це й стало причиною зниження продуктивної діяльності товариства [17, с. 3].

Зазначені статті П. Єфремова і Ю. Грибинюка обурили Є. Чикаленка, про що він листом повідомляв П. Я. Стебницького: «...Гребенюк мене, просто, ударив як довбнею по голові, ...мені гірше всього досадно, що ці помії вилиті в «Раді» [6]. Такі суперечки П. Я. Стебницький кваліфікував як сутичку українців, які вважають її «...за найкращу форму національної роботи» [9].

П. Я. Стебницький спростував критичні закиди Ю. Грибинюка на адресу товариства, зауваживши, що його опонент працював у ньому постійним членом правління, був добре обізнаний з усіма справами, а тому ця критика стосувалася і його самого [25, с. 3].

Відповідь на закиди П. Єфремова було надруковано в «Раді» у 1908 р. Її підписали О. Русов (тодішній голова), Я. Забіло (заступник голови), члени – С. Русова, П. Стебницький, Ф. Вовк, М. Дубяга, С. Жилко, І. Пироговський, С. Афанасьєв та ін. Автори справедливими вважали лише два докори П. Єфремова: 1) щодо скорочення звітів товариства; 2) несвоєчасної доставки

книжної продукції у книгарні. Всі інші звинувачення назвали безпідставними, доводячи, що такому малому осередку людей, які гуртувалися навколо товариства, було не під силу виконати все те, про що вказував П. Єфремов, а тому закликали громадськість на місцях усіляко підтримати видавництво. Звіт Благодійного товариства за 8 років видавничої діяльності вважали цілком належним: воно видало 51 книгу накладом 569 233 примірники на суму 34 050 крб. [22, с. 4].

У 1909 р. постало питання про вибори голови Благодійного товариства. П. Я. Стебницький говорив Є. Х. Чикаленку про кандидатуру О. Г. Лотоцького як найбільш жвавого й енергійного, хоча він «...останніми часами... одхилився од нас і не знаю, чи схоче вернутись» [10]. У відповідь на це український меценат агітував самого П.Я.Стебницького зайняти дану посаду, «Лотоцький певне не схоче, через службу, а Вам не страшно, бо в резерві у Вас є редакторство в «Раді» [7].

І лише в другій половині 1909 р. П. Я. Стебницький погодився взяти на себе обов'язки голови товариства, про що повідомляв Є. Х. Чикаленку: «Ну, як я не одмагався од ласки петербурзьких земляків, а таки присилували мене взяти на себе обов'язки голови видавничого товариства. Нічого, окрім клопоту для мене і інертності для Товариства, я не сподіваюсь од цього вибору. Що міг, я все вже віддав Товариству, і давно маю право одійти набік. Дак ні, – лізь таки, друже, в ярмо та вези, бо більше нікому...» [12]. Уже під час виконання своїх обов'язків П. Я. Стебницький неодноразово натякав у листах, що хоче залишити роботу в Благодійному товаристві [13], адже «історичну епоху товариство вже відбуло – ще до 1905 р., коли воно було єдине і справді світило огником» [11]. На той час практична робота вже перейшла до «Просвіт», а в товаристві залишилася лише механічна: коректура, друк, продаж і фінансові розрахунки.

До 1915 р. темпи видавничої діяльності товариства знову знизилися, тому К. В. Шероцький 26 квітня 1915 р. на загальних зборах від імені всіх членів молодшої групи виступив із досить різкою критикою діяльності організації в останні роки й агітацією проти старих членів управи, що змусило декотрих із

них залишити свої посади. П. Я. Стебницький також відмовився від виконуваних ним обов'язків, про що повідомив правління Благодійного товариства листом від 30 квітня 1915 р. [3]. Однак через кілька днів (10 травня) Петра Януаровича вдалося переконати, і він змушений був повернутися до головування організацією. При цьому П. Я. Стебницький виступив із пропозицією скликати восени чергові збори для залагодження конфлікту та виборів нового складу правління товариства [2]. У колективному листі від членів правління товариства заступник голови Г. К. Голоскевич повідомляв про те, що погляди К. В. Шероцького не були аргументованими і являлися лише його власними здогадками [4], а також про прийняття пропозицій П. Я. Стебницького щодо оновлення складу управи [5].

Окрім того, П. Я. Стебницький відзначився як публіцист, висвітлюючи гостре й болюче на той час «українське питання». Даній темі він присвятив кілька окремих статей: «К полемике о малорусском языке», «Литовский алфавит и малорусская литература», надрукованих у «Санкт-Петербургских ведомостях» і «Южных записках».

Разом із О. Г. Лотоцьким П. Я. Стебницький уклав «одну з найцінніших книжок для поширення української національної свідомості» [27, с. 36] – «Украинский вопрос». Досить цікавою є історія виникнення даної праці. Керівник київської охорони М. М. Кулябко подав до Сенату записку про небезпечність поширення українського руху, страшнішого за соціалістичні виступи, адже він загрожував цілісності Російської держави, після чого сенатор Брянчанинов, який симпатизував українцям, викликав до Петербургу Л. М. Жебуньова і наполягав, щоб той склав таку «контрзаписку» на захист національних процесів, яку передали б у державні органи. Л. Жебуньов передоручив цю справу П. Я. Стебницькому, який разом із О. Лотоцьким написав ґрунтовну працю, яка витримала кілька редакцій [27, с. 134].

Як згадував Д. Дорошенко, П. Я. Стебницький і О. Г. Лотоцький позитивно доповнювали один одного у громадській сфері, на них обох лежав головний тягар літературної праці в м. Петербурзі [18, с. 50].

П. Я. Стебницький працював також у другому відділі Академії наук: у Комісіях зі складання записки про відміну цензурних заборон 1876 р., у справі складання основ українського правопису і з перекладу українською мовою Св. Письма. У кінці 1904 р. члени Благодійного товариства надіслали до Міністерства внутрішніх справ записку про скасування закону 1876 р. Подання було підписане тодішнім головою Д. Л. Мордовцем. Комітет міністрів звернувся з відповідними запитами до членів Академії наук, професорів Київського та Харківського університетів, а також до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора щодо обґрунтування права на вживання української мови. Відповідь академіків була позитивною, однак урядовці не поспішали йти на поступки національній громадськості.

У грудні 1904 р. Благодійне товариство апелювало з клопотанням до Синоду про дозвіл на видання українською мовою Св. Письма, однак отримало негативну відповідь. Тоді діячі через впливового члена правління товариства П. М. Саладилова попросили допомоги в академіка Російської академії наук О. О. Шахматова, який передав справу Президенту академії, а він – голові комітету міністрів С. Ю. Вітте. О. О. Шахматов у листуванні з новопризначеним міністром внутрішніх справ П. Д. Святополком-Мирським отримав згоду. Схвальний результат був одержаний в 1905 р. і від Синоду. Було сформовано академічну комісію у складі академіків Ф. Є. Корша, О. О. Шахматова (обидва головували), Ф. Ф. Фортунатова, П. К. Коковцева, Ф. К. Вовка, О. К. Падалки, О. О. Русова, П. М. Саладилова, М. А. Славинського, П. Я. Стебницького, О. Г. Лотоцького. Найкращим був визнаний рукописний переклад П. Морачевського, який і вийшов із друку в 1907 р.

П. Я. Стебницький являвся членом Петербурзької української громади, яка виникла на початку 1890-х рр. за сприяння Є. Х. Чикаленка. Крім Петра Януаровича, до громади входили Д. Л. Мордовець, В. Г. Котельников, П. М. Саладилов, В. В. Балашов, Є. Волянський, К. О. Білиловський, І. О. й І. П. Житецькі, П. П. Катеринич, В. О. Алексієв, Я. П. Забіло, П. П. Пелехин та ін. [Лотоцький, ч. 2, с. 17]. Громада організувала друкований орган – тижневик

«Український вестник», який став трибуною для виголошення українських національних вимог у Російській імперії. У журналі П. Я. Стебницький друкував статті на політичні, економічні та фінансові теми. Крім того, О. Лотоцький згадував, що його товариш під різними псевдонімами (П. Смуток, Малоросіянин, Малорос, П. Хмара, П. С-т, С-ий) писав і художні твори: поезію та оповідання «Марійка» (в літературному збірнику на спомин О. Кониського) [21, с. 38].

Події Української революції привели до змін і в житті Петра Януаровича. Влітку 1917 р. його було призначено одноосібним представником Центральної Ради при Тимчасовому уряді. Ставлення П. Я. Стебницького до революційних подій в Україні та Росії прослідковується з його листів до Є. Х. Чикаленка: «...тепер і уряд соціалістичний і український секретаріат весь із соціалістів, а я ніколи не був програмовим соціалістом і навряд чи зміг би добре підтримувати сучасну політику» [14]. Через неприйняття П. Я. Стебницьким ні більшовицької, ні нової російської, ані української політики й остаточне звільнення його з державних посад у м. Петербурзі змушувало серйозно задумуватися про повернення до м. Києва, окрім того, він часто скаржився на елементарний голод, «...нічого нема їсти» [15].

У червні 1918 р. громадський діяч повернувся до української столиці на постійне місце проживання. З 26 липня того ж року він був призначений сенатором адміністративного генерального суду Державного Сенату. З 9 серпня по 7 жовтня П. Я. Стебницький був заступником голови Української Мирової Делегації у справі мирних переговорів з Росією, а з 24 жовтня по 14 листопада виконував обов'язки міністра народної освіти та мистецтв Української держави, при цьому брав участь у розробці й затвердженні Закону «Про Українську Академію Наук» [21, с. 34]. З 11 січня 1919 р. П. Я. Стебницький зайняв посаду найвищого судді Української Народної Республіки і перебував на ній до скасування суду радянською владою (лютий того ж року).

Із 8 березня 1919 р. П. Я. Стебницький був обраний редактором постійної комісії Української Академії наук для складання біографічного

словника українських діячів і словника української мови [21, с. 34], крім того, з осені 1918 р. виконував обов'язки голови товариства «Просвіта» у Києві.

Помер П. Я. Стебницький у березні 1923 р. у Києві від довгого недоїдання.

Висновки. Таким чином, вивчення біографічних даних і різнобічної діяльності Петра Януаровича Стебницького засвідчує його активну участь у суспільно-політичному, державному й публіцистичному житті Російської імперії початку ХХ ст. І хоча існує обмежена кількість відомостей про життя громадського діяча, однак наявні факти дають можливість стверджувати про значний внесок П. Я. Стебницького у вітчизняне книгодрукування (членство і головування у «Благодійному товаристві з видання загальнокорисних і дешевих книг», участь у справі видання Св. Письма тощо), у політичну сферу (діяльність в «Українському політичному клубі», «Громаді», підтримка депутатів-українців у Державній думі в м. Петербурзі, участь в урядових інституціях за часів правління П. Скоропадського), у тогочасну публіцистику (з економічних і суспільних питань) (розміщення статей у «Вестнике финансов, промышленности и торговли», «Торгово-промышленной газете», «Русском экономическом обозрении», «Санкт-Петербургских ведомостях», «Южных записках» і «Раді» тощо).

Список використаних джерел та літератури

1. *Лист* П. Я. Стебницького до М. М. Грінченко від 14 серпня 1913 р. – Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Спр. 43709.
2. *Лист* П. Я. Стебницького до Г. К. Голоскевича від 7 травня 1915 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 51 911.
3. *Лист* П. Я. Стебницького до Правління «Благотворительного общества издания общепользных и дешёвых книг» від 30 квітня 1915 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 51 913.
4. *Лист* Г. К. Голоскевича до П. Я. Стебницького від 6 травня 1915 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 52 003.
5. *Лист* Г. К. Голоскевича до П. Я. Стебницького від 10 травня 1915 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 52 004.
6. *Лист* Є. Чикаленка до П. Стебницького від 4 вересня 1907 р. – ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 52 897.

7. *Лист Є. Чикаленка до П. Стебницького від 26 вересня 1908 р.* – ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 52 912.
8. *Стебницький П.* Автобіографія. 30 травня 1919 р. Оригінал та копія. – ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 6424-6425. – 15 арк.
9. *Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 7 жовтня 1907 р.* – ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 678.
10. *Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 23 вересня 1908 р.* – ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 695.
11. *Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 25 грудня 1908 р.* – ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 700.
12. *Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 25 жовтня 1909 р.* – ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 714.
13. *Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 19 листопада 1909 р.* – ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 717.
14. *Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 14 липня 1917 р.* – ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 827.
15. *Лист П. Стебницького до Є. Чикаленка від 11 вересня 1917 р.* – ІР НБУВ. – Ф. 44. – Спр. 830.
16. *Болабольшенко А.* Три долі : Модест Левицький. Петро Стебницький. Максим Славинський. Біографічні нариси / Анатолій Болабольшенко. – К. : Літопис, 1999. – 85 с.
17. *Грибинюк Ю.* Хвали мене, губонько, бо тя роздеру / Юхим Грибинюк // Рада. – 1907. – № 222, 3 жовт. – С. 3.
18. *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки) / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег, Манітоба : Накладом видавничої спілки Тризуб, 1949. – 167 с.
19. *Євген Чикаленко і Петро Стебницький.* Листування. 1901–1922 роки / [упоряд. : Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст. : Н. Миронець, І. Старовойтенко]. – К. : Темпора, 2008. – 628 с.
20. *Єфремов П.* Становище Добродійного Товариства в Петербурзі року 1906 / Петро Єфремов // Рада. – 1907. – № 214, 22 верес. – С. 2–3.
21. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Ч. 2 / Олександр Лотоцький. – Видання Української православної церкви в США. – 1966. – 488 с.
22. Рада. – 1908. – № 239 (23 жовт.). – С. 4.
23. Старовойтенко І. М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інна Михайлівна Старовойтенко. – К., 2004. – 322 арк.
24. *Стебницький П.* Десять літ / Петро Стебницький // Рада. – 1909. – № 154 (9 лип.). – С. 2–3.
25. *Стебницький П.* Не бачить сова, яка сама / Петро Стебницький // Рада. – 1907. – № 245 (1 листоп.). – С. 3.
26. *Столетие* Киевской первой гимназии (1809–1811–1911 гг.). Т. 1. Именные списки и биографии должностных лиц и воспитанников гимназии. – К., 1911. – 548 с.

27. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). Ч. 2 / Євген Чикаленко. – Львів :
Видавн. спілка «Діло», 1925. – 139 с.